

Το πρόθημα *δια-* στη Νέα Ελληνική: συγχρονία και διαχρονία

Γεωργία Κατσούδα, Ιώ Μανωλέσσου & Σταμάτης Μπέης
Ακαδημία Αθηνών

Περίληψη

The paper provides a systematic treatment of the Modern Greek prefix /*δια-*/ both in the standard language and all its dialectal variants, from a synchronic and a diachronic viewpoint, on the basis of an extensive corpus of primary material studied for the compilation of the Historical Dictionary of Modern Greek (ILNE), vol. 6 (2016) and vol. 7 (forthcoming). The analysis covers the variants/allomorphs of the prefix, its derivational properties and productivity, its semantic range, as well as various issues connected to the etymology of its derivatives. It is claimed that the prefix /*δια-*/, despite being usually considered a non-productive feature of high-register language, displays in fact considerable productivity in the dialectal domain, where several derivational patterns of previous periods still remain in full function, producing many innovative formations. It is also claimed that reliable linguistic research can only be conducted when the totality of the available data from all areas and all periods of the Greek language are taken into consideration.

Λέξεις-κλειδιά: *ετυμολογία, μορφολογία, παραγωγή, παρετυμολογία, πρόθημα.*

1. Εισαγωγικά

Η παρούσα ανακοίνωση έχει ως θέμα το πρόθημα *δια-*, όπως αυτό παρουσιάζεται τόσο στην Κοινή Νέα Ελληνική όσο και στις νεοελληνικές διαλέκτους και ιδιώματα, από άποψη μορφολογική και σημασιολογική, τόσο συγχρονικά όσο και διαχρονικά. Η επιλογή του συγκεκριμένου θέματος έγινε για τρεις κυρίως λόγους:

Πρώτον, για το πρόθημα αυτό το Αρχείο του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής (ΙΑΝΕ) διαθέτει άφθονο πρωτογενές και δευτερογενές υλικό, χάρη στην πολυετή δραστηριότητα συλλογής, καταγραφής και αποδελτίωσης διαλεκτικού υλικού. Συγκεκριμένα, το Κέντρο Ερεύνης των Νεοελληνικών Διαλέκτων και Ιδιωμάτων – ΙΑΝΕ της Ακαδημίας Αθηνών είναι υπεύθυνο για τη σύνταξη του ΙΑΝΕ, και για τον στόχο αυτό συγκεντρώνει, για κάθε λέξη της Νέας Ελληνικής, λεξιλογικό υλικό από όλο τον ελληνόφωνο χώρο, από το 1800 και μετά¹. Ο πρόσφατα εκδοθείς 6^{ος} τόμος του Ιστορικού Λεξικού (ΙΑΝΕ, τ. 6, *δε-διάλεκτος*, 2016) περιελάμβανε ως λήμματα την πρόθεση και το πρόθημα *δια-*, καθώς και το μισό περίπου λεξιλογικό υλικό παραγώγων με το συγκεκριμένο πρόθημα.

Ο υπό προετοιμασία 7^{ος} τόμος (ΙΑΝΕ, τ. 7, *διάλεξη – δάχνω*, υπό έκδ.), με τον οποίο θα ολοκληρωθεί η σύνταξη του γράμματος Δ, περιέχει όλα τα υπόλοιπα παράγωγα του εξεταζόμενου προθήματος. Ο τόμος αυτός βρίσκεται στο στάδιο της επεξεργασίας, και προβλέπεται να ολοκληρωθεί εντός της επόμενης τριετίας.

Δεύτερον, η έρευνα για το συγκεκριμένο επίθημα είναι αρκετά περιορισμένη, καθώς δεν υπάρχουν στην σχετική βιβλιογραφία εργασίες αφιερωμένες αποκλειστικά σε αυτό,

¹ Για το ΙΑΝΕ βλ. αναλυτικά *Κανονισμός Συντάξεως* (2012), τις εργασίες στο *Λεξικογραφικό Δελτίο* 26 (2006-2012), καθώς και τις μελέτες Κατσούδα (2016) και Μανωλέσσου (2016).

όπως αντιθέτως συμβαίνει για άλλα προθήματα (π.χ. *ανά, από, εν, επί, υπέρ* κ.α.) (βλ. ενδεικτικώς, Μπασέα-Μπεζαντάκου 1996, Ευθυμίου 2001, Παπαναστασίου 2003, Παπαναστασίου 2012). Αυτό κατά πάσα πιθανότητα οφείλεται στην πεποιθήση ότι το *δια-* αποτελεί ένα πρόθημα κατά βάσιν «λόγιο», και επομένως όχι ιδιαίτερα παραγωγικό· ορισμένοι ερευνητές μάλιστα το χαρακτηρίζουν αρχαϊσμό, μη παραγωγικό όχι μόνο στην Κοινή Νέα Ελληνική αλλά και στις Νεοελληνικές διαλέκτους (Τζιτζιλής 2017: 52)². Η επεξεργασία του υλικού που έγινε και γίνεται για τη σύνταξη του 6^{ου} και του 7^{ου} τόμου του ΙΑΝΕ αποδεικνύει αντίθετα, με τεκμηρίωση από το διαλεκτικό πρωτογενές υλικό, ότι το *δια-* παραμένει ένα παραγωγικό πρόθημα.

Τρίτον, σε θεωρητικό επίπεδο, έχει παρατηρηθεί ορθώς (Ράλλη 2005: 43-44) ότι ένα βασικό δομικό διαφοροποιητικό γνώρισμα μεταξύ προθέσεων και προθημάτων είναι το ότι οι βασικές νεοελληνικές προθέσεις (*με, σε, για*) δεν μετέχουν σε μορφολογικούς σχηματισμούς. Όμως, όσον αφορά τις νεοελληνικές διαλέκτους, κάτι τέτοιο δεν ισχύει για την πρόθεση *για*, καθώς αυτή είναι η μορφή με την οποία εμφανίζεται το πρόθημα *δια-* σε πολλές από αυτές: *γιαβάζω* (Απουλία, Καππαδοκία, Κάλυμνος κ.α.) *γιαμιάς* (Εύβοια, Κρήτη, Κως κ.α.), *γιαφέγγω* (Κάρπαθος) (βλ. ΙΑΝΕ λ.λ. *διαβάζω, γιαμιās, διαφέγγω*) κ.ά.

2. Περιγραφή του υλικού

2.1 Φωνολογία

Στο τμήμα αυτό της παρούσας μελέτης θα εξετασθεί το πρόθημα *δια-* στην φωνολογική και μορφολογική του διάσταση, σε διατοπικό επίπεδο. Στην Κοινή ΝΕ, το πρόθημα *δια-* πραγματώνεται με βασικά δύο διαφορετικές μορφές: αφενός μεν ως [ðia] χωρίς συνίζηση, αφετέρου δε ως [ðja] με συνίζηση· η διαφοροποίηση αυτή δεν δηλώνεται γραφηματικά και οφείλεται σε κοινωνιογλωσσικούς παράγοντες όπως το επίπεδο ύφους (register) της συγκεκριμένης λέξης ή το γενικότερο υφολογικό επίπεδο του περικειμένου.³ Για παράδειγμα, μια λέξη όπως *διαβάζω* πραγματώνεται πάντοτε με συνίζηση, ενώ μια λέξη όπως *διάδραση* μόνο χωρίς συνίζηση, ενώ άλλες ποικίλλουν, π.χ. *διάθεση, διαβατήριο, διάδρομος*. Βέβαια υπάρχουν και περιπτώσεις όπου η παρουσία-απουσία συνιζήσεως δημιουργεί σημασιολογική διαφοροποίηση. Για παράδειγμα, η λέξη *αδιάθετος* σημαίνει μόνο ‘ελαφρά άρρωστος’, ενώ η ασυνιζήτη μορφή *αδιάθετος* είναι δίσημη, καθώς σημαίνει είτε ‘ελαφρά άρρωστος’ είτε ‘αυτός που δεν έχει διατεθεί ή δεν έχει κάνει διαθήκη’. Η διαφοροποίηση στη φωνητική πραγμάτωση συνήθως δεν δηλώνεται στα δόκιμα λεξικά της Νέας Ελληνικής (είτε μέσω φωνητικής απόδοσης είτε μέσω του συλλαβισμού), και δυστυχώς δεν υπάρχουν ειδικές φωνητικές-ποσοτικές μελέτες γύρω από το θέμα.

Στις νεοελληνικές διαλέκτους, το φαινόμενο της συνιζήσεως, εκτός από τα δύο παραπάνω αλλόμορφα του προθήματος, δημιουργεί πολλά επιπλέον, αναλόγως με το πώς πραγματώνεται διαλεκτικά το συγκεκριμένο φωνητικό φαινόμενο (βλ. ενδεικτικά, για τα Δωδεκάνησα και την Κύπρο, Παντελίδης 1929: 8-9). Όπως προαναφέραμε, σε διαλεκτικές ποικιλίες της Ελληνικής συναντάμε συχνά την πρόθεση *για* ως προθηματικό στοιχείο, όπως π.χ. (1)

² Ο Τριανταφυλλίδης (1996 [1941]: 144, παράγρ. 316) χαρακτηρίζει το *δια-* ατονημένο παραγωγικό στοιχείο.

³ Για το θέμα της κοινωνιογλωσσικής κατανομής του /j/ βλ. αναλυτικά Rytting (2004, 2005).

(1)	α. γιαβαίνω	διαβαίνω	Απουλία, Καπαδοκία, Πόντος κ.α.
	β. γιαλαλώ	διαλαλώ	Κάρπαθος
	γ. γιαλέγω	διαλέγω	Εύβοια, Μάνη, Ίος κ.α.
	δ. γιαλύζω	διαλύω	Κάρπαθος, Λακωνία

Επίσης, οι κατά τόπους διαφορετικές πραγματώσεις της συνίζησης δημιουργούν επιπλέον αλλόμορφα, όπως *δκια-*, *θκια-* [dca] / [θca] (Κύπρος), *δä-* [dæ] (Πόντος), *ζα-* [za] (Κάρπαθος, Τσακωνιά), *δγία-/ δτζα-* [dʒa], [dʒda] (Δωδεκάνησα), *ιδα-* [ida] (Μάνη) κ.ά., π.χ. (2)

(2)	α. <i>δικανεύγω, θκιατρπητόν</i>	<i>διανεύω</i> ‘νεύω’, <i>διατρπητός</i> ‘τοπων.’
	β. <i>δγιάκόνεμα, δτζαλαλημός</i>	<i>διακόνημα, διαλαλημός</i>
	γ. <i>γιάλύστρα</i>	<i>διαλύστρα</i> ‘τσατσάρα’
	δ. <i>ζάβολε</i>	<i>διάβολος</i>
	ε. <i>δᾶβαστέας, δᾶστολίζω</i>	<i>διαβαστέας</i> ‘παπάς’, <i>διαστολίζω</i> ‘καθαρίζω’

Υπάρχουν επιπλέον αλλόμορφα του προθήματος από διαλεκτικές ποικιλίες οι οποίες εμφανίζουν μεταβολές του συμφώνου [ð], δηλαδή *ντια-* [dja] (Κάτω Ιταλία, Καπαδοκία, και σε κάποια βόρεια ιδιώματα) (3):

(3)	α. <i>ντιασύρνου</i>	<i>διασύρω</i>	Απουλία
	β. <i>ντιατάζου</i>	<i>διατάσσω</i>	Καπαδοκία
	γ. <i>ντιαβάζου</i>	<i>διαβάζω</i>	Ημαθία

Ακόμα ένα φαινόμενο το οποίο δημιουργεί αλλοφωνικές πραγματώσεις εμφανίζεται στα όρια μορφημάτων, και συγκεκριμένα στην περίπτωση που το συστατικό που ακολουθεί αρχίζει από φωνήεν. Στην περίπτωση αυτή, αν και οι φωνητικοί κανόνες της Νέας Ελληνικής απαιτούν πάντοτε την επικράτηση του ισχυρότερου στην φωνηεντική κλίμακα⁴ φωνήεντος /a/ διαπιστώνεται σταθερά η προτίμηση ενός «αρχαίου» σχήματος επίλυσης της χασμοδιάς στα όρια μορφημάτων, που είναι η αποβολή του ληκτικού φωνήεντος του πρώτου συστατικού, παραδοσιακά αποκαλούμενη «έκθλιψη» (βλ. Schwyzer 1939: 397-398, Lejeune 1972: 315-316). Αυτό ισχύει τόσο για λέξεις οι οποίες είχαν σχηματισθεί ήδη σε προγενέστερες φάσεις της ελληνικής (4α) όσο και για νεότερους σχηματισμούς (4β). Βέβαια σε διαλέκτους ενίοτε απαντά το νεωτερικό σχήμα με την επικράτηση του /a/, προφανώς λόγω του γεγονότος ότι το β' συστατικό συχνά έχει απολέσει το αρκτικό του φωνήεν, ακολουθώντας την γνωστή από την μεσαιωνική περίοδο τάση για αποβολή των άτονων αρκτικών φωνηέντων.

(4)	α. <i>διέρχομαι, διέζοδος, διορθώνω</i>
	β. <i>διεθνής, διεκτραγωδάω</i>
	γ. <i>διαρωτώ</i> ‘διερρωτάω’ Λήμνος, <i>διακουλύνω</i> ‘διευκολύνω’ Φωκίδα

Στην περίπτωση που το επόμενο συνθετικό αρχίζει από το φωνήεν /i/ στην Κοινή ΝΕ, με την απαλοιφή του /a/, δημιουργείται επαλληλία δύο όμοιων φωνηέντων /i/, η οποία είναι

⁴ Για την «φωνηεντική ιεραρχία/ ιεραρχία ηχηρότητας» της ελληνικής βλ. αναλυτικά Kaisse (1977), Newton (1972: 41-46), Nespor (1999: 90-91).

ανεκτή, βλ. (5α). Στις διαλέκτους όμως, τα δύο επάλληλα /i/ απλοποιούνται σε ένα, βλ. (5β):

- (5) α. *διοικώ, διήθηση, διείσδυση*
β. *δοικώ* ‘διοικώ’ πολλαχού, *δηγούμαι* ‘δηγούμαι’ πολλαχού

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί μια ειδική περίπτωση «χαλαρής» σύνθεσης με το πρόθημα *δια-*, η οποία δημιουργεί λέξεις στις οποίες η χασμωδία παραμένει, χωρίς κάποια διαδικασία απλοποίησης, προφανώς διότι τα παράγωγα αυτά δεν έχουν πλήρως λεξικοποιηθεί. Πρόκειται για την ειδική σημασία του προθήματος *δια-* ως «σύνδεση μεταξύ όμοιων στοιχείων», βλ. (6):

- (6) *δια-ατομικός, διαειδικός* (ΧΛΝΓ), *δια-ηλικιακός, διαομαδικός*

2.2 Μορφολογία

Το πρόθημα *δια-*, εντασσόμενο στην διαδικασία της παραγωγής, παρουσιάζει πολλαπλές συνδυαστικές δυνατότητες, δημιουργώντας παράγωγες λέξεις που ανήκουν σε όλες τις γραμματικές κατηγορίες (ονόματα, ρήματα, επιρρήματα). Συνοπτικά, παρατηρούνται τα εξής παραγωγικά σχήματα:

α) *δια-* + *ουσιαστικό*

Το *δια-* συνδυαζόμενο με ουσιαστικό σχηματίζει παράγωγα τα οποία ανήκουν σε όλες τις γραμματικές κατηγορίες:

- (i) **ουσιαστικό** → **ουσιαστικό**: Η παραγωγή μπορεί να έχει ως δεύτερο συστατικό είτε [λέξη], π.χ. (7α), είτε [θέμα], ακολουθούμενο από κλιτικό ή παραγωγικό επίθημα, π.χ. (7β).
- (ii) **ουσιαστικό** → **επίθετο**: Η παραγωγή γίνεται πάντα με δεύτερο συστατικό [θέμα] και προσθήκη κάποιου επιθήματος σχηματιστικού επιθέτων, π.χ. (8).
- (iii) **ουσιαστικό** → **ρήμα**: Και εδώ η παραγωγή απαιτεί δεύτερο συστατικό θέμα και την προσθήκη κάποιου ρηματικού επιθήματος, π.χ. (9)
- (iv) **ουσιαστικό** → **επίρρημα**: Η παραγωγή μπορεί να έχει ως δεύτερο συστατικό είτε [λέξη] (10α) είτε [θέμα], ακολουθούμενο από παραγωγικό επίθημα (10β). Στην περίπτωση των παραγώνων με δεύτερο συστατικό [λέξη], πρόκειται κατά βάσιν για ‘απολίθωση’ προθετικών φράσεων αποτελούμενων από την πρόθεση *διά* + ουσ. [+γενική]

Παραδείγματα:

- (7) α. *δια-* + *δίκτυο* → *διαδίκτυο*
δια- + *έξοδος* → *διέξοδος*
β. *δια-* + *ράχ(η)* + *-ο* → *διάρραχο* ‘πέραςμα μεταξύ δύο κορυφών’ Κέα κ.ά.
δια + *στρώμα(ος)* + *-ωση* → *διαστρωμάτωση*

- (8) δια- + γωνί(α) + -ος → διαγώνιος
 δια- + μέρ(α) + -ος → διάμερος ‘που διαρκεί όλη την ημέρα’ Κεφαλονιά
 δια- + άνεμ(ος) + -ος → διάνεμος ‘απάνεμος’ Κεφαλονιά, Πρέβεζα
 δια- + έθν(ος) + -ης → διεθνής
- (9) δια- + γραμμ(ή) + -ίζω → διαγραμμίζω
 δια- + (ε)γλύτ(ε) + -ίζω → διαγλυτίζω ‘τυλίγω νήμα στο τυλιγάδι’ Πόντος
 δια- + σταυρ(ός) + -ώνω → διασταυρώνω ‘τοποθετώ σταυρωτά’⁵
- (10) α. διᾱ γῆς → διαγῆς ‘καταγής’ Άνδρος, Κύθνος κ.ά.
 διᾱ νυκτὸς → διανυκτὸς, διανυκτοῦ ‘κατά τη νύχτα’ Μύκονος
 δῑ ἑνὸς → διενὸς ‘αμέσως’ Κύπρος
- β. δια- + μασχάλ(η) + -α → διαμάσχαλα ‘κάτω από τη μασχάλη’ πολλαχού
 δια- + σκέλ(ος) + -α → διάσκελα ‘με ανοιχτά πόδια’ πολλαχού
 δια- + πλάτ(η) + -α → διάπλατα ‘στην πλάτη’⁶ Μάνη

β) δια- + επίθετο

Το δια- συνδυαζόμενο με επίθετο σχηματίζει παράγωγα τα οποία ανήκουν μόνο σε ονοματικές γραμματικές κατηγορίες, και δη επίθετα: στην περίπτωση των παραγώγων ουσιαστικών, πρόκειται στην ουσία για ουσιαστικοποίηση (ενίοτε αμάρτυρων) επιθέτων:

- (i) **επίθετο → επίθετο:** Στην περίπτωση αυτή, το επίθετο ως λέξη προθηματοποιείται, και παρατηρείται αναβιβασμός του τόνου. Πρόκειται για έναν σχηματισμό που δεν είναι συνήθης στην Κοινή ΝΕ, είναι όμως ιδιαίτερα παραγωγικός στις νεοελληνικές διαλέκτους, βλ. (11α). Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα πολλαπλά μεταφραστικά δάνεια από το αγγλ./γαλλ. *inter-*, τα οποία δεν είναι σαφές ποια ακριβώς είναι η βάση παραγωγής τους⁷, και δεν παρουσιάζουν αναβιβασμό του τόνου, π.χ. (11β).
- (ii) **επίθετο → ουσιαστικό:** Όπως προαναφέρθηκε, πρόκειται στην ουσία για ουσιαστικοποιήσεις επιθέτων, π.χ. (12).

Παραδείγματα:

⁵ Σημειωτέον ότι πέρα από το συγκεκριμένο ρήμα της Κοινής ΝΕ, στις νεοελληνικές διαλέκτους απαντά και ένα δεύτερο ρήμα *διασταυρώνω* (Σάμος, Ιωάννινα) με τη σημασία ‘βασανίζω’, το οποίο προφανώς παράγεται από το ρήμα *σταυρώνω* ‘τιμωρώ με σταύρωση και μτφ. βασανίζω’.

⁶ Διαφορετική η περίπτωση του κοινού επιρρήματος *διάπλατα*, το οποίο παράγεται από το επίθετο *διάπлатος*.

⁷ Είναι προφανές ότι σημασιολογικά δεν πρόκειται για μια απλή παραγωγή του ήδη υπάρχοντος επιθέτου με το πρόθημα δια- στην σημασία ‘μεταξύ’ (< αγγλ./γαλλ. *inter-*), αλλά υπάρχει στενότερη σύνδεση με το ουσιαστικό από το οποίο παράγεται το συγκεκριμένο επίθετο (π.χ. *διατοπικός* = όχι ‘μεταξύ τοπικών’ αλλά ‘μεταξύ τόπων’). Παραταύτα, αφενός μεν στην συνείδηση του φυσικού ομιλητή, προφανώς λόγω διαφάνειας των επιμέρους συστατικών, η συγχρονική μορφολογική ανάλυση θα γίνεται με βάση υπάρχοντα δομικά στοιχεία (εν προκειμένω τα επίθετα) και αφετέρου περιπτώσεις όπως το επίθετο *διεπιστημονικός* αντί του αναμενόμενου *διεπιστημικός ‘μεταξύ επιστημών’ αποτελούν ένδειξη ότι ο σχηματισμός πράγματι γίνεται βάσει του υπάρχοντος επιθέτου (εν προκειμένω *δι(α)- + επιστημονικός*, όχι *δι(α)- + επιστήμη*) + *-ικός*.

- (11) α. *δια-* + *λιγνός* → *διάλιγνος* ‘πολύ αδύνατος’ Κάρπαθος
δια- + *λοξός* → *διάλοξος* ‘αλλοίθωρος’ Κοζάνη
δια- + *μικρός* → *διάμικρος* ‘πολύ μικρός’ Κάρπαθος
δια- + *στενός* → *διάστενος* ‘πολύ στενός, επιμήκης’ Χίος
β. *δια-* + *τοπικός* → *διατοπικός*
δια- + *κομματικός* → *διακομματικός*
δια- + *επιστημονικός* → *διεπιστημονικός*
- (12) *δια-* + *απανωτός* → *διαπανωτός* > *το διαπανωτό* ‘στοίβα’ Αρκαδία
δια- + *κενός* → *διάκενος* > *το διάκενο*’

γ) *δια-* + *ρήμα*

Το *δια-* συνδυαζόμενο με ρήμα σχηματίζει παράγωγα τα οποία ανήκουν μόνο στην κατηγορία του ρήματος:

- (i) **ρήμα** → **ρήμα**: Πολλές περιπτώσεις είναι κληρονομημένες από παλαιότερες γλωσσικές φάσεις της ελληνικής, είτε στην Κοινή ΝΕ είτε μόνο σε διαλέκτους π.χ. (13α), υπάρχουν όμως και αρκετοί νεότεροι, καθαρά διαλεκτικοί σχηματισμοί, π.χ. (13β).

Παραδείγματα:

- (13) α. *δια-* + *γράφω* → *διαγράφω*
δια- + *φεύγω* → *διαφεύγω*
δια- + *αλλάσσω* → *διαλλάζω* ‘ανταλλάσσω’ πολλαχού
δια- + *νεύω* → *διανεύω* ‘νεύω, απαντώ’ πολλαχού
β. *δια-* + *άλιζω* → *διαλίζω* ‘αλατίζω’ Πόντος
δια- + *ντρέπομαι* → *διαντρέπομαι* ‘ντρέπομαι πολύ’ Σίφνος
δια- + *νυστάζω* → *διανυστάζω* ‘ξυπνάω’ Βιθυνία
δια- + *μαρτυρώ* → *διαμαρτυρώ* ‘φανερώνω μυστικό’ Κέρκυρα κ.ά.

δ) *δια-* + *επίρρημα*

Πρόκειται για ένα αρκετά σπάνιο, αλλά υπαρκτό παραγωγικό σχήμα, με το οποίο σχηματίζονται μόνο επιρρήματα:

- (i) **επίρρημα** → **επίρρημα**: Στο υλικό που μελετήθηκε, εντοπίστηκαν μόνο νεότεροι διαλεκτικοί σχηματισμοί, π.χ. (14).

Παραδείγματα:

- (14) *δια-* + *βιαίως* → *διαβιαίως* > ‘με το ζόρι’ Καστοριά
δια- + *πέρα* → *διαπέρα* ‘πολύ πέρα, μακριά’ Ιωάννινα
δια- + *πάντα* → *διάπαντα* ‘επιτατ., πάντοτε’ πολλαχού

Μια πρώτη γενική παρατήρηση θα ήταν ότι για να συμβεί αλλαγή γραμματικής κατηγορίας, θα πρέπει οπωσδήποτε να υπάρχει υπάρξει παράλληλα και επιθηματοποίηση με κάποιο παραγωγικό επίθημα: δηλαδή, σε αντίθεση με την επιθηματοποίηση, η προθηματοποίηση δεν μπορεί να αλλάξει την γραμματική κατηγορία.

Τα παραπάνω παραγωγικά σχήματα αφορούν φυσικά μόνο πρωτογενείς παραγωγικές διαδικασίες, όπου επιτελείται προθηματοποίηση με το δια-. Δεν συζητήθηκαν περιπτώσεις δευτερογενούς παραγωγής, περιπτώσεις δηλαδή όπου η νέα λέξη προέρχεται από κάποιο παράγωγο του δια-, συνήθως με κάποιο επίθημα, π.χ. *διαβάζω* > *διαβασιά* (Ημαθία, Λάρισα), *διαβάλλω* > *διαβάλλης* ‘συκοφάντης’ (Λέσβος), *διαλέγω* > *διαλεχτής* ‘που έχει το δικαίωμα να διαλέγει’ (πολλαχού), *διαβαίνω* > *γιαβαινομός* ‘το να διαβαίνεις’ (Κάρπαθος), *διανθούσα* ‘κλήμα που βγάζει ατροφικά σταφύλια’ (Μεσσηνία, Χανιά) > *διανθουσεύω* ‘για κλήμα, γίνεται διανθούσα’ (Χανιά).

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί ένα γνωστό πρόβλημα της διαχρονικής παραγωγής λέξεων, το οποίο αφορά στα πιθανά κενά της γραπτής παράδοσης. Συγκεκριμένα, δεν σπανίζει το φαινόμενο μια λέξη να είναι μορφολογικός παράγωγο από κάποια άλλη, όμως σε επίπεδο ιστορικών τεκμηρίων και μαρτυριών να προηγείται αυτής χρονολογικά. Για παράδειγμα, το ουσιαστικό *διαβάθμιση* μαρτυρείται από το 1838, ενώ το ρήμα *διαβαθμίζω* μόνο από το 1889.

Σε συνάρτηση με το ζήτημα της χρονολόγησης, ένα άλλο σχετικό θεωρητικό πρόβλημα είναι η πιθανότητα ιστορικής ασυνέχειας μεταξύ μιας παλαιάς γραπτής μαρτυρίας και μιας σύγχρονης, κοινής ή διαλεκτικής λέξης, η πιθανότητα δηλ. να μην σχετίζεται η σύγχρονη λέξη ετυμολογικά με την παλαιότερη, αλλά να αποτελεί ανεξάρτητο νεότερο σχηματισμό με βάση τα ίδια ή πολύ παραπλήσια στοιχεία (βλ. ενδεικτικά Papanastasiou 2017). Κριτήρια για το αν θα γίνει τελικά αποδεκτή η υπόθεση της ιστορικής συνέχειας είναι αφενός μεν η διαπίστωση ή μη διαρκούς παρουσίας της λέξης σε γραπτές πηγές που ανήκουν σε ενδιάμεσες χρονικές φάσεις ανάμεσα στην πρώτη και τη σύγχρονη μαρτυρία, και αφετέρου η αξιολόγηση της τυχόν σημασιολογικής απόστασης-διάστασης ανάμεσα στη σύγχρονη λέξη και τον (υποτιθέμενο) πρόγονό της, καθώς και η διαχρονικά σταθερή ύπαρξη ενός παραγωγικού σχήματος το οποίο θα μπορούσε σε οποιαδήποτε χρονική φάση να «ανα-δημιουργήσει» τη λέξη. Παραδείγματα (15):

- (15) αρχ. *διαμαρτυρῶ* ‘ασκώ ένσταση’ – *διαμαρτυρώ* Κέρκυρα ‘φανερώνω μυστικό’
αρχ. *διαφορῶ* ‘μεταφέρω, αρπάζω’ – *διαφορώ* Θράκη, Καλαβρία ‘κερδίζω’

Επιπλέον, πρέπει να γίνει μια βασική διάκριση, που αφορά την διάσταση ανάμεσα στην διαχρονική προέλευση και τη συγχρονική μορφολογική ανάλυση. Ένα μεγάλο ποσοστό των παραγώγων με το δια- λέξεων έχουν, σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, ήδη δημιουργηθεί σε προγενέστερες φάσεις της ελληνικής γλώσσας, και προφανώς έχουν κληρονομηθεί ήδη «έτοιμες» στη Νέα Ελληνική. Παραταύτα, για το συντριπτικό ποσοστό αυτών η μορφολογική τους κατάτμηση είναι διαφανής: το πρόθημα, το θέμα και το επίθημα είναι αναγνωρίσιμα ως ξεχωριστά μορφήματα από τον φυσικό ομιλητή.

Κατά συνέπεια, θα πρέπει να θεωρούνται παράγωγες και συγχρονικώς εντός της Νέας Ελληνικής (π.χ. *διατρέχω*, *διάδρομος*, *διατρέφω*-*διατροφή*, *διάλογος*, *διαπεραστικός* κ.λπ.). Μάλιστα η «συγχρονική» ανάλυση διαφαίνεται ενίοτε από το γεγονός ότι ενώ στην Κοινή ΝΕ το δεύτερο συστατικό παρουσιάζεται ανέπαφο από φωνητικές και μορφολογικές μεταβολές διατηρώντας μια «παλαιότερη» μορφή, στις νεοελληνικές διαλέκτους η ίδια λέξη διαθέτει τύπους φωνητικά και μορφολογικά μεταβεβλημένους, όμοιους με τους σύγχρονους π.χ. (16):

- (16) *διασύρω* Κοινή ΝΕ – *διασέρνω* Κρήτη, Κύπρος κ.α., πβ. *σέρνω*
διαλύω Κοινή ΝΕ – *διαλύνω* Άνδρος, Μύκονος κ.α., πβ. *λύνω*

Αντιθέτως, υπάρχουν και λέξεις που αν και ετυμολογικώς εμφανίζουν προθηματοποίηση με το *δια-*, σε συγχρονικό επίπεδο μάλλον θα πρέπει να θεωρούνται απλές, ως μορφολογικά και σημασιολογικά αδιαφανείς δομές. Χαρακτηριστικές περιπτώσεις αποτελούν τα ρήματα *διαβάζω*, το οποίο για την Κοινή ΝΕ δεν μπορεί πλέον να αναλυθεί σε *δια-* + *(βι)βάζω*, και *δρασκελώ*, στο οποίο δύσκολα πλέον αναγνωρίζεται ο πρόγονός του *διασκελίζω*. Αντίστοιχα παραδείγματα αποτελούν οι λέξεις *διαλογισμός*, η οποία απαντά σε ιδιώματα ως *δτζαολισμός* (Αστυπάλαια), και ακόμα πιο αδιαφανώς, το ρήμα *τθώ* ‘μουσκεύω’ από την Κάλυμνο, το οποίο προέρχεται από το αρχ. ρήμα *διηθώ*.

2.3 Σημασιολογία

Στο τμήμα αυτό θα παρουσιαστούν οι ευρύτερες σημασιολογικές κατηγορίες τις οποίες εκφράζει το πρόθημα *δια-*, όπως αυτές διαπιστώθηκαν μέσα από την επεξεργασία του πρωτογενούς υλικού.

2.3.1 Πέρασμα, κίνηση διά μέσου

Πρόκειται για μια σημασία ήδη κληρονομημένη από την αρχαία ελληνική, π.χ. *έρχομαι* > *διέρχομαι*, *πλέω* > *διαπλέω*. Με την σημασία αυτή σχηματίζονται, εκτός από ρήματα (όπως τα προαναφερθέντα παραδείγματα) και ουσιαστικά (π.χ. *διάδρομος*). Επίθετα και επιρρήματα απαντούν μόνο δευτερογενώς, π.χ. *διαπεραστικός*, *διαβατικού* (Ιθάκη, Κεφαλονιά κ.ά.)-*διαβατικούθε* (Αιτωλοακαρνανία). Σπανίως απαντούν νεότεροι σχηματισμοί με αυτή την σημασία, καθώς οι περισσότεροι είναι ήδη αρχαίοι.

Η ίδια σημασία της ‘κίνησης διά μέσου’ μπορεί να λειτουργήσει και σε πιο αφηρημένο -μεταφορικό επίπεδο, π.χ. *φαίνομαι* > *διαφαίνομαι*, *βλέπω* > *διαβλέπω*, και το μβριακό *διαφουφουλίζω* ‘μόλις που διακρίνομαι αμυδρά’ (< φουφούλα ‘φωτιά’).

2.3.2 Εξάπλωση στον χώρο

Η κίνηση μέσα από έναν χώρο μπορεί να λάβει και τη σημασία της εξάπλωσης σε ολόκληρο το χώρο. Έτσι, έχουμε πρωτογενή παράγωγα ρήματα όπως: *διαγυρίζω*, *διαλαλώ*, *διακινώ*, *διαχέω*, δευτερογενή παράγωγα ουσιαστικά όπως *διάδοση*, *διασπορά* και λίγα πρωτογενή και δευτερογενή επίθετα, π.χ. *διεθνής*.

2.3.3 Ολοκλήρωση ενέργειας - επίταση

Η έννοια της εξάπλωσης στον χώρο οδηγεί σε ένα παρεμφερές σημασιολογικό πεδίο, εκείνο της ολοκλήρωσης μιας ενέργειας, και κατ’ επέκταση της επίτασής της. Σε αυτή την κατηγορία ανήκουν κυρίως πρωτογενή ρήματα, όπως *διαμένω*, *διαφθείρω*, *διερευνώ*, *διαλευκαίνω*, *διαμετρώ* ‘απαριθμώ ένα προς ένα’, *διαντηρίζω* ‘βλέπω προσεκτικά’ (Κρήτη), *διαντρέπομαι* ‘ντρέπομαι πολύ’ (Σίφνος), *διαντροπιάζω* ‘ντροπιάζω πολύ’ (Χίος).

Τα ονόματα είναι κυρίως δευτερογενή, π.χ. *διακοπή*, *διατήρηση*, *διατάραξη*. Και σε αυτή την κατηγορία, οι περισσότερες λέξεις προέρχονται από προγενέστερες φάσεις της

ελληνικής, είναι όμως ένα πεδίο στο οποίο συναντάμε και αρκετούς διαλεκτικούς αρχαϊσμούς σε σημασιολογικό επίπεδο.⁸ Για παράδειγμα:

Το ρήμα *διαβρέχω* διατηρεί μόνο στον Πόντο την αρχαία σημασία ‘καταβρέχω, ραντίζω’, ενώ στην Κοινή ΝΕ, στην οποία δεν επιβίωσε άμεσα αλλά επανεισήχθη μέσα από τη λόγια παράδοση έχει μια σειρά πιο τεχνικών σημασιών που ανήκουν στο χώρο της φυσικής ή της γεωγραφίας. Το ρήμα *διακλύζω* διατηρείται μόνο στον Πόντο και στην Κύπρο, έχοντας την σημασία ‘ξεπλένω’ (π.χ. το στόμα, τα πιάτα κ.ά) και απουσιάζει από την Κοινή ΝΕ. Παρομοίως, το μεταγενέστερο ρήμα *διακάμπω* επιβιώνει μόνο στα νησιά του Αιγαίου, με την μορφή *διακάβω* και τη σημασία ‘στρίβω, χάνομαι από τα μάτια’.

Κατά δεύτερο λόγο, και το σημαντικότερο, στο σημασιολογικό αυτό πεδίο απαντούν πολλοί καινούργιοι προθηματοποιημένοι σχηματισμοί, όπως το ρήμα *διανυστάζω* ‘ξυπνάω, δηλ. παύω πια να νυστάζω’ (Βιθυνία), το ρήμα *διατυλίγω-διατυλιούμαι* ‘μπλέκω, συναναστρέφομαι’ (Κύπρος), καθώς και τα ρήματα *διαντρέπομαι* (Σίφνος) και *διαντροπιάζω* (Χίος).

Είναι αξιοσημείωτο ότι ο Α. Παπαδόπουλος ετυμολογώντας το ποντιακό ρήμα *δᾱφτουλίζω* ‘ξεπουπουλιάζω’ (Παπαδόπουλος 1951: 8-9) απέρριψε την προφανή ετυμολογία από το πρόθημα *δια-* + ρήμα *φτουλίζω* ‘μαδῶ’ (το οποίο είναι υπαρκτό στη σύγχρονη ποντιακή διάλεκτο) και προτίμησε να δημιουργήσει ένα αμάρτυρο αρχαίο ρήμα *διαπιλίζω, ισχυριζόμενος ότι το πρόθημα *δια-* δεν είναι παραγωγικό στη σύγχρονη περίοδο. Δεδομένων όμως τόσων περιπτώσεων όπως αυτές που παρατέθηκαν παραπάνω, κάτι τέτοιο δεν είναι διόλου απαραίτητο: το πρόθημα *δια-*, με την συγκεκριμένη σημασία της ‘ολοκλήρωσης/επίτασης ενέργειας’, είναι ιδιαίτερα παραγωγικό στον χώρο των ρημάτων στις νεοελληνικές διαλέκτους κατά τη σύγχρονη περίοδο.

2.3.4 Επίταση ιδιότητας

Η επίταση μπορεί να αφορά και μια ιδιότητα, π.χ. *διαμάκρυνος* (Σύρος), *διάλιγνος* (Κάρπαθος), *διάλοξος* (Κοζάνη), *διάμικρος* (Κάρπαθος). Πρόκειται για μια σημασιολογική κατηγορία που δεν απαντά στην Κοινή ΝΕ (εκτός ίσως από δευτερογενείς παραγωγές που εισήλθαν από τη λόγια παράδοση, όπως *διακαής*), είναι όμως αρκετά παραγωγική στις νεοελληνικές διαλεκτικές ποικιλίες. Ως μηχανισμός παραγωγής απαντά ήδη στη μεταγενέστερη περίοδο, πβ. το επίθετο *διάπικρος* ‘πολύ πικρός’ (Διοδώρος Σικελιώτης 2.48.7), πρόκειται δηλ. για έναν διαλεκτικό αρχαϊσμό στον χώρο της παραγωγικής μορφολογίας. Σημαντικό είναι ότι και στην περίπτωση αυτή, όπου εντοπίζεται ισχυρή παραγωγικότητα του προθήματος σε διαλεκτικό επίπεδο, πρόκειται πάλι για την ίδια σημασία της ‘επίτασης’, όπως παρουσιάστηκε στην ενότητα 2.3.3 για τα διαλεκτικά ρήματα.

2.3.5 Κατανομή

Ένα άλλο σημασιολογικό πεδίο που καλύπτεται από το πρόθημα *δια-* είναι αυτό της ‘κατανομής’, του ‘μοιράσματος’: Στην κατηγορία αυτή ανήκουν χαρακτηριστικά

⁸ Η έννοια του «αρχαϊσμού» είναι συνήθης στη νεοελληνική διαλεκτολογία, με περιεχόμενο αρκετά διαφορετικό από αυτό που της αποδίδει η σύγχρονη γλωσσολογία. Στα πλαίσια του ΙΑΝΕ χρησιμοποιείται όπως ορίζεται στον *Κανονισμό Συντάξεως* (2012: 119). Για έναν προβληματισμό γύρω από τον όρο βλ. και Giannaris & Pantelidis (2017).

πρωτογενή ρήματα, όπως *διανέμω*, *διαμοιράζω*, *διαμελίζω* κ.α., ενώ τα ονόματα προέρχονται και αυτά κυρίως από δευτερογενή παραγωγή, π.χ. *διαβάθμιση*, *διαίρεση*, *διαμέρισμα*. Πρόκειται για ένα σημασιολογικό πεδίο που υπάρχει ήδη από την αρχαιότητα, δεν αποκλείονται όμως και νεότεροι σχηματισμοί όπως π.χ. *διακλαδίζω-διακλαδώνω*.

2.3.6 Διάσπαση

Η έννοια του ‘μοιράσματος’ οδηγεί κατ’ επέκταση στην έννοια της ‘διάσπασης’, του ‘διαχωρισμού’: το σημασιολογικό αυτό περιεχόμενο του προθήματος είναι προφανές και μόνο από το γεγονός ότι οι λέξεις με τις οποίες περιγράφεται αποτελούν προθηματικά παράγωγα του *δια-*. Η έννοια αυτή απαντά σε πρωτογενή ρήματα, τα περισσότερα ήδη αρχαίας προελεύσεως, όπως *διακρίνω*, *διαλέγω*, *διαφέρω*, *διαχωρίζω* ή δημιουργημένα από τη λόγια παράδοση, π.χ. *διαβαθμίζω*. Τα ονόματα αυτής της κατηγορίας είναι και αυτά κυρίως δευτερογενή, π.χ. *διάσπαση*, *διάσταση*, *διαφορά*, *διαζευκτικός*.

2.3.7 Εναντίωση

Από την έννοια της ‘διάσπασης’ και του ‘διαχωρισμού’ δεν είναι μεγάλη η σημασιολογική απόσταση από την ‘αντίθεση’ και κατ’ επέκτασιν την ‘εναντίωση’. Αυτή η σημασιολογική κατηγορία αντιπροσωπεύεται με ρήματα, όπως *διαγωνίζομαι*, *διαμάχομαι*, *διαφωνώ*, και τα δευτερογενή παράγωγά τους, π.χ. *διαμάχη*, *διαπάλη*, *διαμαρτύρομαι* κ.ο.κ. Και στην περίπτωση αυτή τα περισσότερα παράγωγα αποτελούν αρχαίους ή μεταγενέστερους σχηματισμούς που εισήλθαν στην Κοινή ΝΕ μέσω της λόγιας παράδοσης.

2.3.8 Αλληλεπίδραση

Τέλος, ένα ακόμα σημασιολογικό πεδίο που καλύπτεται από το πρόθημα *δια-* είναι η έννοια της σχέσης ανάμεσα σε δύο οντότητες και της αλληλεπίδρασης μεταξύ τους. Η έννοια αυτή εκφράζεται σπανίως με ρήματα και ουσιαστικά, όπως π.χ. *διαλέγομαι-διάλογος*, και αφορά κυρίως μετονοματικά επίθετα, όπως *κόμμα* > *διακομματικός*, *τράπεζα* > *διατραπεζικός*, *πρόσωπο* > *διαπροσωπικός*.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να επισημανθεί κάτι που αναφέρθηκε στην αρχή της παρούσας μελέτης, και αφορά τη δυνατότητα χαλαρής σύνδεσης μεταξύ του προθήματος και του επόμενου συστατικού, η οποία διαφαίνεται όταν το τελευταίο αρχίζει από φωνήεν, π.χ. *δια-ατομικός*, *δια-ομαδικός* κλπ. Το φαινόμενο αυτό αποτελεί ένδειξη ότι πρόκειται για νεότερη παραγωγική διαδικασία, πιθανώς επηρεαζόμενη και από εξωτερικό σημασιολογικό δανεισμό (δηλ. το αγγλικό ή γαλλικό πρόθημα *inter-*). Εξάλλου τα περισσότερα παράγωγα αυτής της κατηγορίας είναι σχηματισμοί της σύγχρονης περιόδου και συχνά μπορούν να χρονολογηθούν μέσα στον 20^ο αιώνα.

3. Ετυμολογία

Η τρίτη διάσταση του προθήματος που θα μας απασχολήσει στην παρούσα μελέτη είναι η ετυμολογική (για το θέμα βλ. αναλυτικά Μανωλέσσου & Κατσούδα υπό έκδ.). Από την

πληθώρα ζητημάτων που άπτονται της ετυμολογήσεως λέξεων παραγομένων με το πρόθημα δια-, η πραγμάτευση θα επικεντρωθεί στα εξής:

3.1 Παρετυμολογία

Ένα πρώτο και βασικό πρόβλημα της ετυμολόγησης με το δια- αφορά περιπτώσεις παρετυμολογίας. Εδώ εντάσσονται κατ' αρχήν μια σειρά λέξεων, συνήθως τουρκικής προελεύσεως, οι οποίες αρχίζουν με την ακολουθία φθόγγων [ja], [je], και οι οποίες έχουν συνδεθεί παρετυμολογικά με την πρόθεση-πρόθημα δια- (βλ. και Φιλήντας 1924-1927: Β' τόμ., 227-8), βλ. (17):

- (17) *γιαβάς* (< τουρκ. *yanaş* 'βραδέως') → *διαβάς* (Εύβοια), *διαβασιά* (Μαγνησία, Σέρρες)
ιάγμα (< *yağma* 'λεηλασία') → *διάγουμεα* (Κρήτη), *διαγουμίζω* (σύνθηθ.), *διαγουμίσιμα* (σύνθηθ.), *διαγουμιστράκι* 'σπάταλο παιδί' (Νάξος)
γιαούρτι (< διαλεκτ. τουρκ. *yağurt*) → *διαούρτι* (το)/ *διαούρτη* (η) (πολλαχού), *διαγούρτι* (Ηπειρος), *διούρτη* (η) (Εύβοια)
γιαμπάνι (< τουρκ. *yaban* 'ερημιά') → *διαπαντά* (Κρήτη κ.α.), *διάπαντα* 'ύπαιθρος, έρημος χώρος' (Μήλος κ.α.)
γεμενί (< τουρκ. *yemeni*, διαλεκτ. *yamanı* 'εξ Υεμένης') → *διάμενος* 'όμορφος' (Α. Θράκη)
γιασάκι (< τουρκ. *yasak* 'απαγόρευση') → *διασάκι* (πολλαχού), *διασαζής* (Ηπειρος, Κρήτη)
γιαρίκι (< παλαιότ. τουρκ. *yarık* 'θώρακας') > *διαρίχι* 'εξωτερικό ένδυμα' (Κόρινθος)

Το ίδιο φαινόμενο απαντά, λιγότερο συχνά, και με λέξεις από άλλες γλώσσες πέραν της τουρκικής. Μια πολύ γνωστή περίπτωση είναι το ρήμα *διαφεντεύω* και τα παράγωγά του (*διαφέντεμα*, *διαφεντευτής* κλπ-), τα οποία προέρχονται από το λατινικό *defendo*, προφανώς με παρετυμολογική επίδραση του ουσιαστικού *αφέντης*.

Μια άλλη ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα περίπτωση είναι το διαλεκτικό χρονικό επίρρημα *διαώρα* και *διανώρα* 'συνεχώς' το οποίο προέρχεται από παρετυμολογία της βενετική φράση *daghóna* < *da ogni hóra* 'κάθε ώρα, διαρκώς'. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν οι λέξεις *διάρτσο*, πληθ. *διάρτσα* (Ιωάννινα), από το βλαχικό *veardzā* 'λαχανικό', και *διάμελος* (Σκύρος), τύπος του *γέμελλος* 'δίδυμος' από το λατ. *gemellus*.

Παρετυμολογία από ελληνικές λέξεις, πάλι, εντοπίζεται σε περιπτώσεις όπως τον τύπο *διαλούπι* (Αιτωλοακαρνανία) του ουσιαστικού *γιαλώπι* 'οφθαλμική ασθένεια', το οποίο προέρχεται από το ελληνιστικό *αίγιλώπιον*, ο τύπος *διαγκλώνω* 'φουντώνω' (Μεγίστη) από το ρήμα *γαγγλώνω* 'κατσαρώνω', και τα παρόμοια *διάργυρος* (πολλαχού) αντί *υδράργυρος* και (*α*)*διάγγυρο* (Κίμωλος) αντί *υδράγγυρο*.

3.2 Εναλλαγή επιθημάτων

Μια άλλη όψη της ετυμολογικής έρευνας γύρω από τα παράγωγα του προθήματος δια- είναι η εναλλαγή του τελευταίου με άλλα προθήματα.

Μια χαρακτηριστική περίπτωση είναι ενός μυθικού όντος, νεράιδας, που απαντά σε πολλά μέρη, και επιβιώνει από την αρχαιότητα είναι η *όνοσκελίς* 'ζωτικό με πόδια

γαϊδάρου'. Γρήγορα, όταν η λέξη *ὄνος* περιήλθε σε αχρησία, η *ὄνοσκελὶς* παρετυμολογήθηκε λόγω αδιαφάνειας και μετατράπηκε σε *ανασκελάς* (Κρήτη) με τον οποίο τύπο και έχει συνταχθεί στο δεύτερο τόμο του ΙΑΝΕ. Στον υπό προετοιμασία 7ο τόμο εμπεριέχεται το λήμμα *διάσκελας, διάσκελος* (Μύκονος) παρετυμολογημένο από το *ανασκελάς*, ξωτικό στο οποίο η λαϊκή φαντασία απέδωσε ιδιότητες όπως το να στέκεται με ανοιχτά πόδια και να αναγκάζει τους διαβάτες να περνούν από κάτω του.

Λιγότερο «εξωτικές» περιπτώσεις εναλλαγής προθημάτων αποτελούν λέξεις όπως *διαγής* (Ανδρος, Κύθνος κ.α.) αντί *καταγής*, *διαμύζω* 'αποστρέφω τα μάτια μου' (Απουλία) αντί *αναμύω, καταμύω, διαστατώνω* (Κύπρος) αντί *αναστατώνω, διάνεμος* (Κεφαλονιά) αντί *απάνεμος, διαπαίρνω* (Αχαΐα) αντί *αναπαίρνω* 'για καιρικό φαινόμενο, μειώνεται η ένταση'.

Παρόμοια σύγχυση απαντά ενίοτε και μεταξύ του προθήματος *δια-* και του *α'* συνθετικού *δι-* (< αριθμητικό *δύο*), π.χ. *διάσελο – δίσιλο* (Τήνος), *διάλεστρο* 'αλεύρι από διάφορα όσπρια' (μεσαιων.) – *δίλεστρο* (Κεφαλονιά), *διάλοζος* 'αλλήθωρος' (Κοζάνη) – *δίλοζος* 'δίνωμος' (Ρόδος).

3.3 Αναχρονολόγηση

Ακόμα ένα ζήτημα σχετικό με την ετυμολόγηση λέξεων παραγόμενων από το πρόθημα *δια-* αφορά την χρονολόγηση της πρώτης μαρτυρίας τους.

Η πρωτογενής ιστορική έρευνα σε πηγές και λεξικά που διεξάγεται για τη σύνταξη του ΙΑΝΕ οδήγησε στην διαπίστωση ότι πολλές λέξεις οι οποίες στα σύγχρονα δόκιμα λεξικά χαρακτηρίζονται νεόπλαστοι σχηματισμοί, μεταφραστικά δάνεια (συνήθως εκ της γαλλικής) είναι στην πραγματικότητα ήδη μεσαιωνικές ή και ελληνιστικές, καθώς απαντούν σε παλαιότερα κείμενα με την ίδια ακριβώς με τη σημερινή σημασία.

Τέτοιες περιπτώσεις είναι π.χ. η λέξη *διακόσμηση*, που απαντά ήδη από τον 10ο αι. με τη σημασία 'στολισμός, καλλωπισμός' και *διαζεγγμένος* 'χωρισμένος', το οποίο απαντά ήδη ως νομικός όρος στις Νεαρές του Ιουστινιανού (βλ. αναλυτικότερα στα Μανωλέσσου 2016, και Μανωλέσσου & Κατσούδα υπό έκδ.).

4. Συμπεράσματα

Ως πρώτο συμπέρασμα, θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι λειτουργίες του προθήματος *δια-* μπορούν να περιγραφούν με βάση ένα σχήμα βασικών σημασιών, οι οποίες προκύπτουν λογικά (όχι χρονικά-εξελικτικά) η μία από την άλλη, και τεκμηριώνονται πλήρως μέσα από το διαθέσιμο υλικό.

Δεύτερον, σε διαχρονικό επίπεδο, μπορεί κανείς να διαπιστώσει ότι σχεδόν όλες οι σημασίες του *δια-* είναι κληρονομημένες από παλαιότερες περιόδους της ελληνικής, και χρησιμοποιούνται ακόμα σε σχηματισμούς με μεγαλύτερη ή μικρότερη παραγωγικότητα. Σε ελάχιστες περιπτώσεις παρατηρείται μεγαλύτερη επίδοση ενός σχηματισμού στη σύγχρονη εποχή από ό,τι σε παλαιότερες (αυτό συμβαίνει π.χ. στην περίπτωση των παραγώνων επιθέτων *διάμικρος, διάλοζος* κλπ.), ή εμφάνιση ενός νέου σχηματισμού (όπως π.χ. η περίπτωση των «χαλαρών» προθηματικών παραγώνων με το *δια-*, μεταφραστικά δάνεια από το *inter-*).

Ένα τρίτο και πολύ σημαντικό συμπέρασμα που προκύπτει από την παρούσα έρευνα είναι ότι η παραγωγικότητα του προθήματος *δια-* στη νέα ελληνική, όπως διαφαίνεται κυρίως από το διαλεκτικό υλικό, είναι μεγαλύτερη από ό,τι γενικά πιστεύεται. Αυτό

τεκμηριώνεται τόσο από τον αριθμό των νεότερων σχηματισμών με το δια-, όσο και από τα διάφορα μορφολογικά-ετυμολογικά φαινόμενα σχετιζόμενα με αυτό, όπως η αντικατάσταση προθημάτων, και η παρετυμολογική σύνδεση δανείων και ελληνικών λέξεων που αρχίζουν από για-, γε, βια-, δε- κλπ. με το πρόθημα δια-.

Όμως το γενικό συμπέρασμα που συνάγεται είναι ότι μια συνολική εικόνα για την μορφή, τη λειτουργία, την παραγωγικότητα και την ιστορία ενός οποιουδήποτε λεξήματος, ανάμεσα στα οποία και τα προθήματα, μπορεί να δοθεί μόνο μέσα από την εξαντλητική και συνολική διαχρονική και διατοπική έρευνα. Μόνο όταν η έρευνα στηρίζεται σε στοιχεία που προκύπτουν τόσο από διαλεκτικές μαρτυρίες διασταυρούμενες από πολλές περιοχές, όσο και από τις ιστορικές πηγές, μπορούν να συναχθούν αξιόπιστα συμπεράσματα.

Βιβλιογραφία

- Ευθυμίου Α. 2001. Το νεοελληνικό πρόθημα προ-. *Proceedings of the fourth international conference on Greek linguistics* (Λευκωσία, 17-19 Σεπτεμβρίου 1999). Θεσσαλονίκη: University Studio Press, 123-129.
- Giannaris, T. & N. Pantelidis 2017. Lexical archaisms in Modern Greek etymology. Στο Γ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.) *Ελληνική Ετυμολογία*. Ελληνική Γλώσσα-Συγχρονία και Διαχρονία. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 310-319.
- ΙΑΝΕ= Ακαδημία Αθηνών 1933 κ.έξ. *Ιστορικόν Λεξικόν τῆς Νέας Ἑλληνικῆς, τῆς τε κοινῶς ὀμιλουμένης καὶ τῶν ιδιωμάτων*). Αθήνα.
- Kaisse, E. 1977. *Hiatus in Modern Greek*. Αδημ. διδακτορική διατριβή. University of Harvard.
- Κανονισμός Συντάξεως= Ακαδημία Αθηνών. 2012. *Κανονισμός συντάξεως του Ιστορικού λεξικού της νέας ελληνικής*. Αθήνα: ΚΕΝΔΙ-ΙΑΝΕ.
- Κατσούδα, Γ. 2016. Ο νέος τόμος του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών: συγχρονικές προοπτικές. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 36: 151-160. (http://ins.web.auth.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1050&Itemid=413&lang=el)
- Lejeune, M. 1972. *Phonétique historique du mycénien et du grec ancien*. Paris: Klincksieck.
- Λεξικογραφικόν Δελτίον 26 (2006-2012) = Μπασέα-Μπεζαντάκου, Χρ., Ι. Μανωλέσσου, Γ. Κατσούδα & Μ. Κωνσταντινίδου (επιμ.). 2012. *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 26. Αθήνα: Ακαδημία Αθηνών, ΚΕΝΔΙ-ΙΑΝΕ.
- Μανωλέσσου, Ι. 2016. Ο νέος τόμος του Ιστορικού Λεξικού της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών: διαχρονικές προοπτικές. *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 36: 239-250. (http://ins.web.auth.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1050&Itemid=413&lang=el)
- Μανωλέσσου Ι. & Γ. Κατσούδα υπό έκδ. *Ιστορικό Λεξικό και ετυμολογία*. Στα *Πρακτικά του 2ου Διεθνούς Συνεδρίου για την Ετυμολογία της Ελληνικής Γλώσσας: ελληνική και βαλκανική ετυμολογία (2-3 Νοεμβρίου 2018, Τελλόγγλειο Ίδρυμα Τεχνών)*. Θεσσαλονίκη.
- Μπασέα-Μπεζαντάκου, Χρ. 1996. Η πρόθεση επί στα νεοελληνικά ιδιώματα. *Λεξικογραφικόν Δελτίον* 20: 165-220.
- Nespor, M. 1999. *Φωνολογία*. Προσαρμογή-μετάφραση Α. Ράλλη. Αθήνα: Πατάκης.
- Newton, B. 1972. *The Generative Interpretation of Dialect. A study of Modern Greek phonology*. Cambridge: CUP.
- Παπαδόπουλος, Α. Α. 1951. Γλωσσικά έρευνα. *Άρχεϊον Πόντου* 16: 3-61.
- Παπαναστασίου, Γ. 2003. Λέξεις σύνθετες με την πρόθεση ἐν ή με αθροιστικό πρόθημα:», *Μελέτες για την Ελληνική Γλώσσα* 23: 418-429.
- Παπαναστασίου, Γ. 2012. Το πρόθημα από- στις νεοελληνικές διαλέκτους. *Νεοελληνική Διαλεκτολογία* 6: 383-411.

- Papanastasiou, G. 2017. Reconstructions and derivational models: inherited forms or recent formations? Στο Γ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.) *Ελληνική Ετυμολογία*. Ελληνική Γλώσσα-Συγχρονία και Διαχρονία. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 320-356.
- Ράλλη, Αγγ. 2005. *Μορφολογία*. Αθήνα: Πατάκης.
- Ryting, A.C. 2004. The listener's view of style and the lexicon: attitudes to /i/ and /j/ in lexical and social contexts. Στα *Πρακτικά του 6^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας (Ρέθυμνο, Σεπτέμβριο του 2003)* (<http://www.philology.uoc.gr/conferences/6thICGL/>)
- Ryting, A.C. 2005. An iota difference: attitudes to 'yod' in lexical and social contexts. *Journal of Greek Linguistics* 6: 151-185.
- Schwyzler, E. 1939. *Griechische Grammatik. Bd. 1, Allgemeiner Teil: Lautlehre, Wortbildung, Flexion*. München: Beck.
- Τζιτζιλής, Χρ. 2017. Εισαγωγή (στην Ελληνική Ετυμολογία). Στο Χρ. Τζιτζιλής & Γ. Παπαναστασίου (επιμ.), *Ελληνική Ετυμολογία*. Ελληνική Γλώσσα-Συγχρονία και Διαχρονία. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ, 33-83.
- Τριανταφυλλίδης, Μ. 1996 [1941]. *Νεοελληνική Γραμματική (της Δημοτικής)*. Ανατύπωση της έκδοσης του ΟΕΣΒ (1941) με διορθώσεις. Θεσσαλονίκη: ΙΝΣ.
- Φιλήντας, Μ. 1924-1927. *Γλωσσογνωσία και γλωσσολογία ελληνική*, τ. Α'-Γ'. Αθήνα.
- ΧΑΝΓ= Ακαδημία Αθηνών. 2014. *Χρηστικό Λεξικό της Νεοελληνικής Γλώσσας*. Αθήνα: Εθνικό Τυπογραφείο.
- Παντελίδης, Χ. 1929. *Φωνητική τῶν Νεοελληνικῶν Ἰδιωμάτων Κύπρου, Δωδεκανήσου καὶ Ἰκαρίας*, τεύχος 1^{ον}. Γλωσσική Ἐταιρεία. Ἐν Ἀθήναις: Τύποις Ἐταιρείας – Π.Δ. Σακελλάριος.